

Klishbaeva Nilufar - *QMU, folklorstanıw hám dialektologiya qánigeligi*
1-kurs magistrantı

Naqıl-maqallar - xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń áyyemgi, eń tereń mazmunlı hám tárbiyalıq áhmiyeti joqarı bolǵan janrlarınan biri. Ásirler dawamında xalıq tájiriyesi, turmıshlıq baqlawları, oyshılıǵı hám ruwxıy qádiriyatları tap usı qısqa hám mazmunı boyınsha tereń hikmetlerde óz sáwleleniwın tapqan. Naqıl maqallar xalıq pikirlewleriniń eń jaqsı ǵáziyneleri bolıp, olardıń hár biri bir áwladtan-áwladqa awızsha túrde jetip kelgen. Naqıllar turmıstıń túrli tarawların-miynet, etika-ádep, doslıq, sadıqlıq, hadallıq, ádililik, sabır, ılım, tájiriyebe, insanıylıq páziyetler hám jámiyet ómirine tiyisli kóplegen máselelerdi óz ishine aladı. Professor Q.Maqsatov aytqanıday "Xalıqtıń sóylew tiliniń payda bolıwı menen tuwılǵan naqıl-maqallarda sol xalıqtıń kún-kóris jaǵdayı, dunya tanımı, hár bir dáwirge say sana sezimi, dásturleri, filosofiyalıq oyları adamlarǵa tán bolǵan unamlı, unamsız minez qulqı óz sáwleleniwın tapqan. Naqıl-maqallar xalıqtıń kóp ásirler tariyxı menen baylanıslı bolıp, onıń ádebyatı, úrip-ádeti, salt-dásturleri, páziyetleri usaǵan tolıp atırǵan sorawlarına naqıl-maqallardan juwap tabasań" [1.152]. Naqıl-maqallardıń tillik tárepten izertlew júrgizgen alımlardan N.Dawqaraev [2], G.Alniyazova [3], T.Nietullaev [4], A.Orazımbetov [5], X.Ótenyazova [6] atap ótsek boladı. Olar naqıl-maqallardıń aksiyologiyalıq sıpatlamaları, somatizmlerdiń qollanılıwı, dánekerli-dizbekli qospa ǵáplerdiń qollanılıwı sıyaqlı máselelerde toqtalıp ótken. Bul maqalada naqıl-maqallarda antonimlardıń funkciyası, olardıń túrleri, kórkem qásiyetleri hám xalıqtıń oyındaǵı ornı analiz etiledi, mısallar arqalı olardıń poeziyalıq hám pedagogikalıq áhmiyeti ashıp beriledi.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında leksikalıq antonimler júda sheber túrde qollanılǵan. Leksikalıq antonimler arqalı xalıqtıń jámiyetlik hám mádeniy, aqılıy qádiriyatların kóriwge boladı. Mısalı: Batır jigit bir ret óledi, Qorqaq mın ret óledi (Qaraqalpaq folklorı, 27-bet); Qorqaqtıń qoyanı joq, Batırdıń búrkiti joq (Qaraqalpaq folklorı, 28-bet); Qorqaq künde óler, Batır bir óler (Qaraqalpaq folklorı,28-bet).

Bul mısallarda "*batır*" hám "*qorqaq*" leksikalıq antonimleri qollanılǵan. Bul antonimlik juplıqlar arqalı xalıqta shaxs xarakteriniń qarama-qarsı tárepleri ashıp beriledi. Batır obrazı qorıqpashlıq, juwapkershilik poziciyasın bildirse, qorqaq obrazı ekileniw, ázzilik, jámiyetlik passivlik retinde talıqlanıp tur. Jaqsınıń júrgen jeri bazar, Jamannıń júrgen jeri mazar (Qaraqalpaq folklorı, 47-bet); Jaqsınıń sózi gúl, Jamannıń sózi kól

(Qaraqalpaq folklorı, 47-bet); Jaqsı perzent eline bas bolar, Jaman perzent eline qas bolar (Qaraqalpaq folklorı, 39-bet); Jaqsı perzent - janım, Jaman perzent - xaramğa shıqqan malım (Qaraqalpaq folklorı, 39-bet).

Bul naqıl-maqallardağı "jaqsı" hám "jaman" óz ara leksikalıq antonimleri qollanılıp, jaqsı túsinigi unamlı pázıyletler - hadallıq, miyrim-shápaǵat hám jámiyetke payda keltiriw menen baylanıslı bolsa, jaman túsinigi unamsız ádalatsızlıq hám etikalıq normalardan sheginiwdi ańlatadı. Ótirik penen ırastıń arası tórt eli (Qaraqalpaq folklorı,60-bet); Ótiriktiń dushshısınan - ırastıń ashshısı. Qaraqalpaq folklorı,61-bet). Bul naqıllarda “ótirik” hám "ıras” sózleri óz-ara leksikalıq antonimlar retinde qollanılǵan. Bul antonimlik qarama-qarsılıq arqalı xalıq sanasında haqıyqat hám ótirik túsinikleriniń etikalıq bahası bildirilgen. Ótirik -adamdı shalǵıtatıwın, isenimdi joǵatıwshı hám unamsız aqıbetke alıp keliwshı hádiyse retinde aytılsa, ıras-ádalatlılıq, tuwrılıq hám isenim simvolı retinde bahalanadı. Tiri júrsen - bir tóbe, Óli bolsań - bir shúkir (Qaraqalpaq folklorı,79-bet); Tirińde joq iymandı, Ólińde qáytip alarsań? (Qaraqalpaq folklorı,73-bet). Bul antonimlik qarama-qarsılıq arqalı insannıń ómiriniń eki kerı jaǵdayı-tirilik hám ólim ańlatıladı. Naqıl mazmunında tiri jaǵdayda insan sabır, táwbe hám juwapkershilik penen jasawı zárúrligi, ólim bolsa turmıstıń juwmaǵı retinde shúkir hám qánaat penen qabıl etiliwi kerekligi uqtırıladı. Dos jılatıp aytar, Dushpan kúldirip aytar (Qaraqalpaq folklorı, 68-bet). Usı naqılда “dos” hám “dushpan” sózleri óz-ara leksikalıq antonimlar retinde qollanılǵan. Dos-jaqın, sadıq, shın júrekli insan obrazın ańlatadı, ol qıyınshılıq hám qayǵıda járdem berip, tárbiyalıq hám unamlı tásir kórsetedi. Dushpan bolsa kerı mánis sıpatında, dushpan, zıyan jetkeriwshı shaxs simvolı retinde súwretlengen.

Naqıl-maqallarda kontekstual antonimler yaǵnıy sózlikte antonim bolmaǵan, biraq naqıl-maqallardıń ishinde qarama-qarsı mánide kelgen sózler kóplep ushırasadı olar situativ antonimler dep te ataladı. Olardıń qarama-qarsılıǵı tek ǵana kontekste kórinedi. Misalı: Patsha **alım** bolsa, jurtı **ozar**, Patsha **zalım** bolsa jurtı **tozar** (Qaraqalpaq folklorı 13-bet) [7]. Bul misaldaǵı "ozar" hám "tozar" sózleri kontekste qarama qarsı mánini bildirip tur, yaǵnıy patsha aqıllı bolsa jurtı ozadı, kúshyedi mánisinde, al tozar sózi tozadı, rawajlanbaydı mánisinde kelip tur. Jáneде "alım" hám "zalım" sózleri de kontekstual antonimler bolıp sheber qarama-qarsı qoyılıp tur. Elge el qosılsa - **dáwlet**, Elden el ketse **miynet** (Qaraqalpaq folklorı 14-bet) hám El üstine el kelse - ol da xannıń **dáwleti**, El üstinen el ketse - ol da xannıń **záwmeti** (Qaraqalpaq folklorı 14-bet). Bul eki naqıl-maqallardaǵı "dáwlet" sózine "miynet" hám "záwmet" sózleri óz aldına kelgende qarama-qarsı antonimler bolmawı mümkün biraq bul naqıl-maqallarda kontekst arqalı júzege kelgen antonimya qubılısı bolıp tur. Tama-tama - **kól** bolar, Hesh tambasa - **shól** bolar. (Qaraqalpaq folklorı 16-bet). Bul misalda "kól" hám "shól" sózleri qarama-qarsı máni berip tur, sebebi, tama-tama *kól* boladı yaǵnıy úlken suw jıynaladı al hesh tambasa

"shól" boladı yaǵnıy qurǵaqshılıq, suwsız mánilerin berip bir birine kerı sózler bolıp situativ antonimlar bolıp tur. Xalıq penen jasaǵan **zor** bolar, Xalıqsız jasaǵan **xor** bolar. (Qaraqalpaq folklorı 19-bet). Bunda "**zor**" hám "**xor**" sózleri sheber qarama-qarsı berilgen, bul sózlerdi de situativ antonim desek boladı, sebebi leksikalıq antonim bola almawı mümkin. Bunda xalıq penen jasaǵan adam rawajlanadı, jaqsı boladı al xalıqsız adam azap shegedi, jalǵız qaladı sıyaqlı kerı mánislerin berip tur. Kisi elinde **sultan** bolǵansha, Óz elinde **ultan** bol (Qaraqalpaq folklorı, 21-bet). Kisi elinde **patsha** bolǵansha, Óz elinde **shopan** bol (Qaraqalpaq folklorı, 21-bet). Bul mánilik jaqtan birdey naqıllarda da "**sultan**" "ultan" hám "**patsha**" "**shopan**" sózleri kontekstual antonimlar esaplanadı, sebebi olar kerı social poziciya hám qádiriyatlardı bildirip, tek sol sóylesimlik jaǵdayda antonimlik qásiyetin aladı. "sultan" "patsha" sózleri joqarı mártebe, hürmet mánisinde kelip "ultan" "**shopan**" yaǵnıy pásirek klass, ápiwayılıq sózlerine qarama-qarsı bolıp kelgen. Jaqsı bala - **süyinish**, Jaman bala – **küyinish** (Qaraqalpaq folklorı, 41-bet). Bunda da "**süyinish**" hám "**küyinish**" sózleri qarama-qarsı qollanııp, bir birine qarsı sezimlik jaǵdaylardı bildirilip kelgen. Jaqsı tárbiya kórgen, ádepli bala ata-anaǵa quwanış alıp keledi, jaman minezli, tárbiyasız bala bolsa ğam-uwayım hám "**küyinish**" keltiredi kerı mánisinde kelgen. Jaqsı qostar - **iris** Jaman qostar - **urıs**. (Qaraqalpaq folklorı 91-bet). Bul naqılda "**iris**" hám "**urıs**" kontekstual antonim sheńberinde qarama-qarsı máni berip tur. Bul naqıl yar tańlawdıń áhmiyetin kórsetedi: jaqsı qostar turmısqa baxıt hám bereket alıp keledi, jaman qostar bolsa jánjel hám tınıshsızlıq sebepshisine aylanadı mánisinde.

Juwmaqlap aytqanda, naqıl-maqallarda antonimlerdiń qollanıwı xalıqtıń turmıshlıq tájiriyesi hám dúnyaqarasın ańlatıwda zárúrli kórkem-qural retinde kórinedi. Antonimlik juplıqlar arqalı jaqsılıq hám jamanlıq, baxıt hám baxıtsızlıq, tınıshlıq hám daw sıyaqlı kerı túsinikler salıstırılıp, pikirdiń tásirtiligi kúsheytiledi. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, naqıl-maqallarda antonimlar kóbinese kontekstual (sóylew) xarakterge iye bolıp, olar tek belgili bir sóylew jaǵdayında kerı mánis payda etedi. Bunday antonimlar naqıl mazmunın qısqa, anıq hám tıńlawshıǵa tań qalarlıq tárizde jetkeriwge xızmet etedi hám folklor tekstleriniń didaktikalıq hám estetikalıq áhmiyetin arttıradı.

Paydalanılǵan ádebyatlar

1. Maqsetov Q "Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri" - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1996
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 156-165-66

3. Альниязова Г. Қарақалпақ нақыл-мақалларының аксиологиялық сыпаттамасы. //Халық аралық илимий конференция материаллары. Нөкис, 2015. – 103-104-66
4. Ниетуллаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
5. Оразымбетов А. Қарақалпақ нақыл-мақалларында соматизмлердің қолданылуы //Халықаралық илимий конференция материаллары. Нөкис, 2015. 122-123-66.
6. Өтениязова Х. Дәнекерсіз дизбеклі қоспа гәптер менен берілген нақыл-мақаллар //Халықаралық илимий конференция материаллары. - Нөкис, 2015. 123-124-66.
7. "Qaraqalpaq folklorı" 88-100 tomlyqlar - Nókis "Bilim", 2015